

pod redakcją
Doroty Skotarczak
i Jacka Szymali

OKNO NA PRZESZŁOŚĆ

Szkice z historii wizualnej

OKNO NA PRZESZŁOŚĆ

SZKICE Z HISTORII WIZUALNEJ

T. 4

HISTORIA W MEDIACH T. 6

REDAKTOR PROWADZĄCY

Jacek Szymala

RADA NAUKOWA

Małgorzata Ewa Kowalczyk, Piotr Kurpiewski,
Joanna Szczutkowska, Dorota Skotarczak,
Andrei Rogatchevski

OKNO NA PRZESZŁOŚĆ

SZKICE Z HISTORII WIZUALNEJ

T. 4

pod redakcją
Doroty Skotarczak
i Jacka Szymali

Kraków 2021

Dorota Skotarczak
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ID <https://orcid.org/0000-0002-9224-6969>
✉ skot@amu.edu.pl

Jacek Szymala
Uniwersytet Wrocławski
ID <https://orcid.org/0000-0002-8714-7114>
✉ historiawkinie@gmail.com

© Copyright by individual authors, 2021

Recenzja
prof. dr hab. Bogdan Rok

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Sabak

Projekt okładki
Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8138-618-0 (druk)
ISBN 978-83-8138-619-7 (on-line, pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788381386197>

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Uniwersytet Wrocławski i Fundację k6

Uniwersytet
Wrocławski

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7

CZĘŚĆ I: „ZOBACZYĆ, ZNACZY UWIERZYĆ?” –

TEOLOGIA WIZUALNA A HISTORIA WIZUALNA

OD IKONOKLAZMU PRZEZ BIBLIĘ PAUPERUM PO KONTRREFORMACJĘ

Klaudiusz Świącicki, <i>Epifanie Doniosłej Tajemnicy. Zapiski z peregrynacji traktem wiodącym z Aten do Emaus</i>	13
Iwona Kolasieńska-Pasterczyk, „Kolec róży”. O „duszy zranionej miłością”, czyli doświadczeniu mistycznym Teresy od Jezusa (filmowa wizja Raya Lorigi)	29
Jan J. Błoński, „my katolicy Obrazom Świętym uczciwość oddajemy...” – o staropolskim kulcie obrazów w świetle tradycji o cudownych ocaleniach miast południowo-wschodniej Rzeczypospolitej podczas powstania Chmielnickiego	49

CZĘŚĆ II: WIZUALIZACJE HISTORII XVII WIEKU

Jerzy Czajewski, <i>Propaganda i artyzm. Smoleńsk w ikonografii króla Zygmunta III</i>	67
Jacek Szymala, <i>Anioł Helena i wiedźma Horpyna. Filmowe portrety kobiet z powstania Chmielnickiego</i>	83

CZĘŚĆ III: WIZUALIZACJE HISTORII XX WIEKU

Roman Włodek, <i>Galicja i Wołyń w zrealizowanych w Austrii filmach żydowskich</i>	105
Paweł Szafrąński, <i>Wizualne, audiowizualne i audiofoniczne źródła do historii cmentarzy. Problematyka, materiał, możliwości</i>	121

Iwona Grodź, <i>Przeszłość i przyszłość są teraz... Kilka refleksji inspirowanych filmową adaptacją Szpitala przemienienia</i>	137
Marek Żak, <i>Kino w powojennej Legnicy (1945–1950)</i>	149
Joanna Preizner, <i>W ołowianym czasie Apokalipsy. Obraz stanu wojennego w Bezkońca Krzysztofa Kieślowskiego</i>	193
Kamil Lipiński, <i>Fragmentations of Histoire(s) du Cinema: From Cinema to Post-cinema</i>	213
Viktoriia Vitkovska, <i>Lotniczki, stewardessy, kosmonautki, kosmitki w filmach radzieckich i rosyjskich</i>	235
Jakub Romaniak, <i>Społeczno-polityczny wymiar komiksu Deadly Class</i>	245
Bibliografia	259
Indeks osobowy	275

WSTĘP

Proponowany tom zbiorowy stanowi kolejny zestaw materiałów z historii wizualnej, będąc swoistym podsumowaniem 10-lecia tej subdyscypliny historii w Polsce (w 2021 r. minęło 10 lat od publikacji artykułu Doroty Skotarczak¹, rok 2022 to dekada od wydania monografii *Historia wizualna*²).

Zebraliśmy trzynaście opracowań, które można podzielić względem okresu historycznego, jaki ukazują analizowane wizualizacje. Uzyskaliśmy w ten sposób dwie grupy opracowań: dotyczące historii nowożytnej (XVI-XVIII w.) w mediach i poświęcone historii współczesnej (XX w.) w mediach. Grupę pierwszą podzieliliśmy na dwie części: A) „Zobaczyć, znaczy uwierzyć?” – teologia wizualna a historia wizualna od ikonoklazmu przez Biblię pauperum po kontrreformację; B) Wizualizacje historii XVII wieku. Ważnym wnioskiem ogólnym, wartym odnotowania zanim przejdziemy do omówienia poszczególnych tekstów tomu, jest fakt, że zebrane artykuły nie mają już tak mocnych konotacji filmoznawczych jak dotychczasowe zbiory z historii wizualnej; wśród badaczy znaleźli się historycy epoki nowożytnej i tę grupę artykułów można zaklasyfikować podobnie do istniejącej już serii wydawniczej „Staropolski ogląd świata”, a raczej „współczesny ogląd świata staropolskiego”. W tym znaczeniu niniejsze wydawnictwo najmocniej względem poprzednich tomów serii „Historia w Mediach” dystansuje się od filmoznawstwa i wyznacza nowe ramy metodologiczne historii wizualnej.

---

¹ D. Skotarczak, *Historia wizualna. Założenia teoretyczne i zakres badawczy*, [w:] *Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejścia do przeszłości*, red. P. Witek, M. Mazur, E. Solska, Lublin 2011.

² Eadem, *Historia wizualna*, Poznań 2012.

Pierwszą część tomu zatytułowaliśmy zatem „Zobaczyć, znaczy uwierzyć?” – *teologia wizualna a historia wizualna od ikonoklazmu przez Biblię pauperum po kontrreformację*. Rozpoczyna ją rozdział wprowadzający autorstwa Klaudiusza Święckiego, *Epifanie Doniosłej Tajemnicy. Zapiski z peregrynacji traktem wiodącym z Aten do Emaus*. Drugi tekst to artykuł Iwony Kolasieńskiej-Pasterczyk pod tytułem „Kolec róży”. *O duszy zranionej miłością, czyli doświadczeniu mistycznym Teresy od Jezusa (filmowa wizja Raya Lorigi)*. Opracowanie to można zaklasyfikować jednocześnie jako biografistyką filmową lub filmowy portret XVI-wiecznej świętej (Teresa z Ávili żyła w latach 1515-1582). Trzeci tekst tej części wykonał Jan J. Błoński, który zaproponował wersję swojej pracy magisterskiej jako artykuł pod tytułem: „*my katholicy Obrazom Świątym uczciwość oddajemy...*” – *o staropolskim kulcie obrazów w świetle tradycji o cudownych ocaleniach miast południowo-wschodniej Rzeczypospolitej podczas powstania Chmielnickiego*.

Następnie wydzieliliśmy część dotyczącą wizualizacji historii XVII w. Reprezentują ją dwa opracowania. Jerzy Czajewski wykonał pracę pod tytułem *Propaganda i artyzm. Smoleńsk w ikonografii króla Zygmunta III*. Jacek Szymala natomiast w artykule *Anioł Helena i wiedźma Horpyna – filmowe portrety kobiet z powstania Chmielnickiego* przedstawił ten sam okres historyczny i realia geograficzne co Błoński. O ile ten ostatni zajął się rolą (znaczeniem) obrazów w realiach połowy XVII w., Szymala skupił się na współczesnych (filmowych) wyobrażeniach o roli kobiet, zwłaszcza kobiecych portretach metafizycznych (wiedźmy i anioły), zaludniających imaginaria staropolskie.

Trzecia grupa opracowań tworzy część zatytułowaną przez nas *Wizualizacje historii XX wieku*. Rozpoczyna ją artykuł Romana Włodka *Galicja i Wołyń w zrealizowanych w Austrii filmach żydowskich*. Następne jest opracowanie Pawła Szafrąńskiego dotyczące ikonografii cmentarzy południowo-wschodnich kresów II Rzeczypospolitej (*Wizualne, audiowizualne i audiofoniczne źródła do historii cmentarzy. Problematyka, materiał, możliwości*). Kolejno zamieściliśmy artykuł Iwony Grodź pod tytułem *Przeszłość i przyszłość są teraz... Kilka refleksji inspirowanych filmową adaptacją Szpitala przemienienia*. Taką kolejność podyktował fakt, że akcja omawianej adaptacji filmowej rozgrywa się w czasie II wojny światowej. Tematyki powojennej dotyczy rozdział autorstwa Marka Żaka: *Kino w powojennej Legnicy (1945–1950)*. Następne opracowanie wykonała Joanna Preizner: *W ołowianym czasie Apokalipsy. Obraz stanu wojennego w Bez końca Krzysztofa Kieślowskiego*. To już druga publikacja autorki dotycząca obrazu stanu wojennego w filmie, zamieszczona na łamach serii „Historia w Mediach”. W ramach tej części tomu zamieściliśmy dwa artykuły (rozdziały), których autorzy przybliżyli inne monografie bliskie historii wizualnej: Kamil Lipiński w opracowaniu pod tytułem *Fragmentations of Histoire(s) du Cinéma* przybliżył publikację Jeana-Luca

Godarda, natomiast Viktoriia Vitkovska w rozdziale *Lotniczki, stewardessy, kosmonautki, kosmitki w filmach radzieckich i rosyjskich* szeroko korzystała z ustaleń Åsne Ø. Høgetveit, przybliżając polskojęzycznym humanistom monografię norweskiej autorki (*The Moral Vertical in Russian Cinema. Female Pilots, Flight Attendants, Cosmonauts and Aliens*, Tallin 2019, 284 s.). W ostatnim artykule tomu (*Společno-polityczny wymiar komiksu Deadly Class*) Jakub Romaniak zajął się historią w komiksie.

Serdecznie dziękujemy wszystkim Autorom za współpracę przez zgłoszenie tekstu, gotowość do naniesienia zmian i sugestii wynikających z recenzji oraz naszych uwag. Cieszymy się z rozwoju historii wizualnej i zainteresowania kolejnych badaczy tą subdyscypliną lub nauką pomocniczą historii, jednocześnie mamy nadzieję na nowe publikacje, dyskusje i polemiki – liczymy, że przygotowany przez nas tom zbiorowy spowoduje refleksję i przyczyni się do dalszych naukowych poszukiwań, kwerend i eksploracji terenowych.

Dorota Skotarczak, Jacek Szymala, jesień 2021

CZĘŚĆ I

„ZOBACZYĆ, ZNACZY UWIERZYĆ?” – TEOLOGIA WIZUALNA A HISTORIA WIZUALNA OD IKONOKLAZMU PRZEZ BIBLIĘ PAUPERUM PO KONTRREFORMACJĘ

Klaudiusz Świącicki

EPIFANIE DONIOSŁEJ TAJEMNICY

ZAPISKI Z PEREGRYNACJI TRAKTEM
WIODĄCYM Z ATEN DO EMAUS

Abstract. *Epiphanies of Significant Mystery: Notes from the Peregrination Along the Route from Athens to Emmaus*

In the presented article, I discuss the relationship between the Greek tragedy of the classical epoch and the medieval liturgical drama. They are commonly regarded as the roots of European theater. The ritual of Dionysus, present in the Greek tragedy, and the soteriological sacrifice of Christ, present in the liturgical drama, have the power of purification/redeeming of the human being. Aristotle described it as catharsis (κάθαρσις). Tragedy and liturgical drama also testify to the dialogical and dramatic relationship between God and Man. This cultural and religious experience is anthropological in nature, it is an important element of human existence. The article also discussed the nature of theater in early Christian writings, and focuses on how the barriers to performative activity were broken, and liturgical drama became an important element of the religious culture of the Latin Middle Ages. During the Resurrection Mass, it served as a visualization of the Significant Mystery, the essence of the Christian drama of Salvation.

Keywords: Greek tragedy, liturgical drama, Dionysus, Christ, theater

Słowa kluczowe: tragedia grecka, dramat liturgiczny, Dionizos, Chrystus, teatr

Teatr jest sztuką, której źródła wywodzą się z czasów archaicznych, sięgają początków kształtowania się kultury. Artystyczna aktywność performatywna towarzyszyła bowiem człowiekowi od momentu, kiedy zaczął uświadamiać sobie swoje miejsce w kosmosie zarówno w wymiarze horyzontalnym, jak i wertykalnym. O pierwszym z nich świadczą rytmy maskowania się myśliwych, uznawane

przez niektórych za początek aktywności prototeatralnej¹. Przetrwały one po dziś dzień, chociażby w praktykowanym m.in. na Bali tańcu młodych wojowników Barisu². Aktywność performatywna nabrała także znaczenia wertykalnego, kiedy człowiek prehistoryczny zaczął sobie uświadamiać swoją medialną pozycję pośród innych bytów – z jednej strony były to siły przyrody ożywionej i nieożywionej, które można było sobie podporządkować, z drugiej zaś przerastające go potęgi zarówno natury, jak i ducha. Z obiema, by przeżyć, musiał negocjować. Między innymi poprzez ruch, taniec, muzykę, śpiew – poprzez performanse kulturowe. Po tej aktywności pozostały po dziś dzień źródła wizualne. Możemy przytoczyć dwa z nich – najczęściej uznawane za reprezentatywne. W hiszpańskiej prowincji Lerida, na jednej ze ścian jaskini Cueva de Cogull, przetrwał obraz prehistorycznego tańca obrzędowego. Jeszcze bardziej znany jest Czarownik z Trois Frères na południu Francji³. Na obu malowidłach naskalnych można dojrzeć rytuały wspólnoty będące performatywną wizualizacją przeżyć wewnętrznych. U progu ubiegłego stulecia Jane Ellen Harrison w praktykach społecznych poświęconych *daimon eniautos*, demonowi rocznego cyklu odnowy życia, dostrzegła początki teatru⁴. W tym samym czasie William Ridgeway odkrył je w *ludi funebrales*, czyli kulcie przodków⁵. Nie wchodząc w dyskusję, którą te poglądy wywołały, można stwierdzić, że oba łączą się w kulcie Dionizosa, który z kolei leży u podstaw narodzin teatru antycznej Hellady. A greckie widowiska dramatyczne epoki klasycznej to jeden z korzeni teatru europejskiego. Drugim jest skupiony wokół postaci Chrystusa dramat egzystencji człowieka rozpostartej między obietnicą zbawienia a groźbą potępienia. To główny temat średniowiecznego teatru religijnego. Z perspektywy europejskich sztuk scenicznych od Dionizosa do Chrystusa i od *daimon eniautos* do *ludi funebrales* wcale nie jest tak daleko.

Teatr grecki epoki klasycznej – jako związany z kultem Dionizosa – był doświadczeniem głęboko religijnym. Uczestnicy agonów dramatycznych zasiadali w *theatron*, by przeżyć mit, a właściwie jego fragment, konstruujący religijno-obywatelską tożsamość wspólnoty. *Trag-oedia* miała charakter ofiary zastępczej, a bohater tragiczny pełnił funkcję „kozła ofiarnego”⁶. Ta ofiara zastępcza znana

¹ Zob. M. Steiner, *Geneza teatru w świetle antropologii kulturowej*, Wrocław 2003, s. 37-40.

² D. Wiergowska, *Święto na Bali*, „Dialog” 1998, nr 3, s. 149.

³ Zob. M. Berthold, *Historia teatru*, Warszawa 1968, s. 8-10.

⁴ Zob. szerzej na ten temat: J.E. Harrison, *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion*, Cambridge 1912; idem, *Ancient Art and Ritual*, London 1913.

⁵ Zob. W. Ridgeway, *The Dramas and Dramatic Dances of Non-European Races in Special References to the Origin of Greek Tragedy with an Appendix on the Origin of Greek Comedy*, Cambridge 1915.

⁶ Na temat samej etymologii tragedii toczy się w literaturze przedmiotu dyskusja. Jej punktem wyjścia jest krytyczna analiza fragmentu *Poetyki* Arystotelesa (1449a, 1450b); zob. Arysto-

była wielu ludom obszaru *Mare Internum*, w tym i starożytnym Żydom. Poświęcający się za wspólnotę *polis* bohater tragiczny był tożsamy z bóstwem. W swej najgłębszej istotności tragedia przedstawia więc przed oczyma obywateli – współuczestników dramatu – mękę i ofiarę Dionizosa. Ta *pathei mathos* miała wywołać u widzów wstrząs metafizyczny powodujący wewnętrzną przemianę⁷. Arystotelesowska kategoria *katharsis* dla antycznego Greka epoki klasycznej była doświadczeniem zarówno głęboko religijnym, jak i egzystencjalnym. Przeżycia estetyczne miały drugorzędne znaczenie. W zaproponowanej interpretacji *trag-oedia* to wizualizacja opowieści o męce, śmierci i odrodzeniu Dionizosa, chthonicznego *daimon eniautos*. Nie tak daleko jesteśmy więc od znaczenia słów arcykapłana Kajfasza wypowiedzianych przed Sanhedrynem o Nazarejczyku: „Wy nic nie rozumiecie i nie bierzecie tego pod uwagę, że lepiej jest, gdy jeden człowiek umrze za lud, niż miałby zginąć cały naród” (J 11, 49-50)⁸.

Grecka – i w konsekwencji – rzymska tradycja teatralna to jedno ze źródeł teatru europejskiego. Musiało upłynąć jednakże kilkaset lat od upadku cesarstwa zachodniorzymskiego, by w kształtującej się Europie łacińskiej odrodziła się aktywność sceniczna. Na Zachodzie ciągłość rozwoju życia teatralnego przerwana została do IX wieku. Powody niechęci Kościoła we wczesnym średniowieczu podzielić można na trzy kategorie. Pierwsza z nich była natury historycznej, dotyczyła prześladowań chrześcijan w imperium⁹. W teatrach oraz na arenach amfiteatrów dokonywało się męczeństwo chrześcijan. Jak świadczy o tym przekaz Tacyty przybierało ono cechy okrutnego, quasi-teatralnego widowiska¹⁰. Męczennicy ginęli jak przestępcy, podobnie jak gladiatorzy podczas igrzysk, oglądani przez tłumy widzów. Prześladowania i męczeństwo chrześcijan pierwszych wieków stało się jednym z najważniejszych mitów fundacyjnych nowej religii.

Drugi z powodów miał charakter bardziej doktrynalny. Filozofowie wczesnochrześcijańscy, pisząc o teatrze, widzieli w nim przede wszystkim manifestację kultury antycznej. Na temat związków teatru z religią pogańską wypowiadali

---

teles, *Retoryka. Poetyka*, Warszawa 1988, s. 319-327. Zwięzłe ujęcie tej dyskusji przedstawia J. de Romilly, *Tragedia grecka*, Warszawa 1994, s. 15-20.

⁷ Zob. na ten temat: M. Maślanka-Soro, *Nauka poprzez cierpienie (pathei mathos) u Ajschylosa i Sofoklesa*, Kraków 1990.

⁸ Cytat za: *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 3 popr., red. A. Jankowski OSB, L. Stachowiak ST, K. Romaniuk NT, Poznań–Warszawa 1990, s. 1230.

⁹ Na temat prześladowań zobacz: E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 98-123.

¹⁰ Tacyt, *Roczniki*, ks. XV, 44, [w:] idem, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1957, s. 460-461.

J. Szymala, *Film – Historia – Turystyka*, Kraków 2016.

1. *Film a historia. Szkice z dziejów wizualnych*, red. M. E. Kowalczyk, J. Szymala, Kraków 2019.
2. J. Szymala, *Powstanie kozackie 1648-1658. Studium z historii wizualnej*, Kraków 2019.
3. R. Domke, J. Szymala, *Dolny Śląsk i ziemia lubuska w filmach polskich po 1945 roku*, Zielona Góra–Wrocław–Kraków 2020.
4. *Okno na przeszłość. Szkice z historii wizualnej*, t. 2, red. D. Skotarczak, J. Szymala, Kraków 2020.
5. *Okno na przeszłość. Szkice z historii wizualnej*, t. 3, red. D. Skotarczak, J. Szymala, Kraków 2020.
6. *Okno na przeszłość. Szkice z historii wizualnej*, t. 4, red. D. Skotarczak, J. Szymala, Kraków 2021.

W ramach serii wydawniczej „Historia w Mediach” publikujemy recenzowane naukowe monografie autorskie i tomy zbiorowe z zakresu historii wizualnej.

Zbiór studiów pt. *Okno na przeszłość. Szkice z historii wizualnej*, t. 4 pod redakcją Doroty Skotarczak i Jacka Szymali zawiera 13 tekstów dotyczących problematyki historii wizualnej. Należy podkreślić, że zebranie tych materiałów stanowi ważny etap w rozwoju nowej dyscypliny naukowej, jaką jest historia wizualna. Istotny jest także fakt objęcia refleksją naukową wizualizacji dziejów różnych epok historycznych od czasów najdawniejszych do XX wieku. Wydaje się, że znajdujemy w tych doniesieniach przede wszystkim wskazania na wykorzystanie materiałów historycznych do wizualizacji widzenia historycznego w celu znajdowania elementów biegu dziejów i zrozumienia istoty przemian dziejowych. Prezentowane w zbiorze artykuły stanowią ważny wkład w badania nad wykorzystywaniem źródeł audiowizualnych w rozważaniach historycznych nad dziejami w różnych epokach. Książka wzbogaca naszą wiedzę nad wieloma wątkami dziejów dawnych i najnowszych, ale też może się przyczynić do budowania nowego namysłu metodologicznego w wielu konkretnych historycznych przedsięwzięciach badawczych.

prof. dr hab. Bogdan Rok